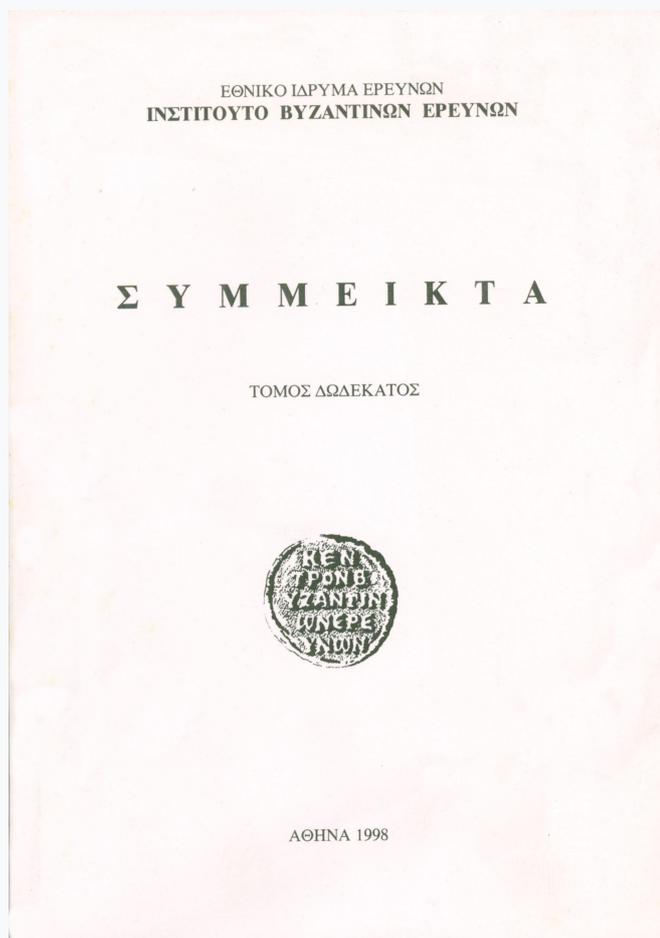

Byzantina Symmeikta

Vol 12 (1998)

SYMMEIKTA 12

Θήβα, 6ος-15ος αιώνας: Η νομισματική μαρτυρία από το Πολιτιστικό Κέντρο

Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.852](https://doi.org/10.12681/byzsym.852)

Copyright © 2014, Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ Μ. (1998). Θήβα, 6ος-15ος αιώνας: Η νομισματική μαρτυρία από το Πολιτιστικό Κέντρο. *Byzantina Symmeikta*, 12, 141–170. <https://doi.org/10.12681/byzsym.852>

ΜΙΝΑ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ

ΘΗΒΑ 6ος-15ος ΑΙΩΝΑΣ

Η νομισματική μαρτυρία από το Πολιτιστικό Κέντρο*

Τα τελευταία δέκα χρόνια η 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχει ανασκάψει στην πόλη της Θήβας και την ευρύτερη περιοχή της ικανό αριθμό οικοπέδων και θέσεων¹. Οι ανασκαφές αυτές, αποτέλεσμα της ανεπτυγμένης ανοικοδόμησης και επομένως σωστικού χαρακτήρα, φέρνουν στο φως εκατοντάδες βυζαντινά νομίσματα, τα οποία ταυτίζονται συστηματικά από την υπογράφουσα παράλληλα με την εξέλιξη των ανασκαφικών εργασιών. Πραγματοποιείται δηλαδή γόνιμη και συνεχής συνεργασία, κατά την οποία τα νομίσματα συνεκτιμώνται με τα λοιπά ανασκαφικά δεδομένα². Κατά τον τρόπο αυτό καταβάλλεται προσπάθεια ώστε να διαμορφωθεί μια κατά το δυνατόν πιο συγκροτημένη άποψη συνολικά για κάθε χώρο³. Όλα μαζί τα στοιχεία φιλοδο-

* Η παρούσα μελέτη αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσης στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4-8 Σεπτεμβρίου 1996. Για λόγους συνοχής και ενότητας του θέματος δημοσιεύεται εδώ και αποτελεί συνέχεια της μελέτης Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα 10ος-14ος αιώνας: Η νομισματική μαρτυρία από την Αγία Τριάδα, *Σύμμεικτα* 11, 1997, 113-150 [στο εξής: ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα].

¹. Βλ. τις ετήσιες αναφορές της Χαρ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 37, 1982, Β1. Χρονικά και από *ΑΔ* 41, 1986 και εξής.

². Και από τη θέση αυτή εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην ανασκαφέα, συνάδελφο Χάρι Κοιλιάκου για την άριστη συνεργασία καθώς και στον προϊστάμενο του Νομισματικού Μουσείου, Γ. Τουράτσογλου, για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της μελέτης του υλικού.

³. Βλ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα: ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Θήβα 1993. Νομίσματα [οικόπεδα Γκόγκου Αγίου Νικολάου (παλαιά Σφαγεία) και Δικαστικού Μεγάρου], *ΑΔ* 48, 1993, Χρονικά (υπό εκτύπωση): ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Θήβα 1994. Νομίσματα [οικόπεδα Νερούτσου και Καραμαγκιώλη] και Αλιάρτος 1994. Νομίσματα Φραγκοκρατίας, *ΑΔ* 49, 1994, Χρονικά (υπό εκτύπωση) και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Νομισματικοί θησαυροί από τη Θήβα των μέσων χρόνων, *Τιμητικός τόμος Δ. Πάλλα* (υπό εκτύπωση).

ξούν να συμβάλουν στη συμπλήρωση του μωσαϊκού και στην ανασύνθεση της «φυσιογνωμίας» της μεσαιωνικής Θήβας, για την οποία οι γνώσεις μας είναι ελλειπείς και αποσπασματικές⁴.

Είναι σκόπιμο να αναφερθεί, προεξαγγελτικά, ότι τα νομισματικά δεδομένα από τα βυζαντινά στρώματα της Θήβας είναι ανάλογα με εκείνα των Αθηνών και της Κορίνθου, πόλεων οι οποίες έχουν ανασκαφεί συστηματικά και των οποίων τα ευρήματα έχουν δημοσιευθεί επίσης συστηματικά. Με άλλα λόγια, τα δεδομένα της Θήβας συμπληρώνουν αποφασιστικά την εικόνα που έχει διαμορφωθεί για τα αστικά κέντρα του νοτιοελλαδικού χώρου κατά τη βυζαντινή εποχή⁵. Και αυτό είναι σημαντικό στο μέτρο που η αναζήτηση της φυσιογνωμίας των βυζαντινών αστικών κέντρων της Ελλάδας παραμένει εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ως αντικείμενο έρευνας. Η νομισματική μαρτυρία ευελπιστεί να προσφέρει τη δική της καίρια συνδρομή. Η διαχρονική παρουσία ή η απουσία νομισμάτων από μια περιοχή, η έξαρση της νομισματικής κυκλοφορίας ή η «σιωπή» έχουν το δικό τους ειδικό βάρος, τη δική τους πολυδύναμη ερμηνεία⁶.

⁴. S. SYMEONOGLOU, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton NJ 1985· J. FOSSEY, *Topography and Population of Ancient Boiotia*, Chicago 1988. Πρβλ. επίσης Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Η βυζαντινή Θήβα (996/7-1204 μ.Χ.), *Ιστοριογεωγραφικά* 2, 1988, 33-52, Φ. ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ, Η Θήβα στη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων (τέλη 6ου-τέλη 9ου), *Βυζαντινά Μελέτα* 7, 1996, 603-645, και Μαρία ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών τον 12ο αιώνα, *Σύμμεικτα* 11, 1997, 97-112.

⁵. Για την Αθήνα βλ. Μ. THOMPSON, *The Athenian Agora II. Coins*, Princeton NJ 1954. Για την Κόρινθο βλ. Κ. Μ. EDWARDS, *Coins 1896-1929. Corinth Reports VI*, Cambridge Mass 1932· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Report of the Coins found in the Excavations at Corinth during the Years 1930-1935, *Hesperia* 6, 1937, 241-256· J. M. HARRIS, Coins found at Corinth I. Report of the Coins found in the Excavations at Corinth during the Years 1936-1939, *Hesperia* 10, 1941, 143-162 και J. D. MAC ISAAC, Corinth: Coins 1925-1926. The Theatre District and the Roman Villa, *Hesperia* 56, 1987, 97-157. Για δεδομένα από αστικά κέντρα και θέσεις της Πελοποννήσου βλ. Βασιλική ΠΕΝΝΑ, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), *Μνήμη Martin J. Price*, Αθήνα 1996 [Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5], 195-288. Για τον ίδιο λόγο βλ. και τα νομισματικά δεδομένα της Ρεντίνας (κοντά στη Βόλβη), οχυρωμένου οικισμού που έχει ανασκαφεί συστηματικά από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο (καθ. Ν. Μουτσόπουλος), Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ και Ηώς ΤΣΟΥΡΤΗ, Μακεδονική Ρεντίνα. Η νομισματική μαρτυρία δια μέσου των αιώνων, *Πρακτικά της Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης «Το νόμισμα στον Μακεδονικό χώρο». Θεσσαλονίκη 15-17 Μαΐου 1998 (= Οβολός 1998)* (υπό εκτύπωση).

⁶. Τα νομίσματα των ανασκαφών, εφόσον τοποθετηθούν σε χρονολογική σειρά και διαφοροποιηθούν οι χρυσές από τις χάλκινες κοπές, οι οποίες συνήθως αποτυπώνουν αμεσότερα τις καθημερινές συναλλαγές, συμβάλλουν στην σκιαγράφηση της ιστορικής εικόνας μιας περιοχής. Αυτό καταβάλλεται προσπάθεια να γίνει και για τα ευρήματα της Θήβας. Για την αμφισβήτηση ωστόσο της αξιοπιστίας της νομισματικής μαρτυρίας βλ. Sp. VRYONIS, An Attic Hoard of

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Θήβα: Πολιτιστικό Κέντρο: Συνοπτικός κατάλογος νομισμάτων

Αρχαία ελληνικά	35
Ελληνικής πόλης ρωμαϊκών χρόνων	1
Ρωμαϊκά	2
Υστερορομαϊκά	6
Φθααμένα	14
Μικρές χάλκινες υποδαυρέσεις 5ου-6ου	26
Αναστάσιος Α΄	1
Ιουστινιανός Α΄	1
Ιουστίνος Β΄	4
5νούμμο 6ου αιώνα	1
Θεόφιλος	1
Λέων ς΄	1
Κωνσταντίνος Ζ΄	1
Φόλλεις ανώνυμες βυζαντινές 10ου-11ου αιώνα	8
Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας	1
Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης	2
Κομνηνοί - τεταρτηρά	9
Λατινικές απομιμήσεις	9
Φραγκοκρατία	2
Ενετοκρατία	12
Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος	1
Παλαιοτουρκικό	1

Η δημοσίευση το 1997 του νομισματικού υλικού από την Αγία Τριάδα εντάσσεται στο πλαίσιο της μελέτης των νομισμάτων από τις τελευταίες ανασκαφές στη Θήβα. Η περιοχή της Αγίας Τριάδας βρίσκεται έξω από την Καδμεία,

Byzantine Gold Coins (668-741) from the Thomas Whittemore Collection and its Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium, *ZRVI* 8, 1963, ανατ. ΣΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Byzantium, its Internal History and Reactions with the Muslim World*, Λονδίνο 1971, αφ. VII, 291-300.

σε γειτονική πλαγιά νοτιοδυτικά της Ακρόπολης. Εκεί η ανασκαφεία τοποθετεί τα εργαστήρια επεξεργασίας ή βαφής των μεταξωτών υφασμάτων που παράγονταν στη Θήβα. Τα νομίσματα από την Αγία Τριάδα καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τα τέλη του 9ου- αρχές 10ου έως τον 14ο αιώνα⁷. Στα ίδια χρονολογικά όρια τοποθετούνται, όσο γνωρίζω, νομίσματα και από άλλα οικόπεδα.

Στην παρούσα μελέτη θα εξετασθούν τα νομίσματα που προέρχονται από την ανασκαφή στη Θήβα το 1995 στη θέση όπου ήδη ανεγείρεται το Πολιτιστικό Κέντρο της πόλης. Η επιλογή της δημοσίευσης αυτών των νομισμάτων οφείλεται σε διάφορους λόγους: Το οικόπεδο βρίσκεται μέσα στα όρια της Καδμείας και μολονότι ο αριθμός των νομισμάτων δεν είναι υψηλός, από νομισματική άποψη, η ανεύρεσή τους θεωρείται αντιπροσωπευτική περίπτωση για τη διαχρονική μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στη Θήβα. Επιπλέον, επιβεβαιώνεται η εικόνα που διαγράφηκε από το υλικό της Αγίας Τριάδας, εφόσον και εδώ εντοπίστηκαν νομίσματα από τον 10ο έως τον 14ο αιώνα σε ικανά και ανάλογα ποσοστά.

Νέο στοιχείο που παρέχεται από την ανασκαφή στο Πολιτιστικό Κέντρο αποτελεί η υπολογίσιμη παρουσία (40%) κοπών που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική εποχή⁸, την οποία ακολουθεί η «σιωπή» των λεγομένων «σκοτεινών» αιώνων. Νομίσματα εντοπίζονται πάλι κατά τα μέσα του 9ου αιώνα: κοπές αυτοκρατόρων της μεσοβυζαντινής εποχής όπως της δυναστείας του Αμορίου, των Μακεδόνων και των Δουκών καθώς και των Κομνηνών. Και στη Θήβα, η Λατινοκρατία και η Βενετοκρατία ανιχνεύονται μέσα από τα νομίσματα. Ο κατάλογος των νομισμάτων κλείνει στις αρχές του 15ου αιώνα με ένα παλαιολόγειο τεμάχιο.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η σειρά των νομισμάτων σκιαγραφεί διαχρονικά αλλά και αποτυπώνει άμεσα τη ζωή στην ευρύτερη περιοχή της Βοιωτίας από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια ως τις παραμονές της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1453.

Εκτός από το βυζαντινό νομισματικό υλικό, που αποτελεί το κύριο αντικείμενο της παρούσας μελέτης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε χαμηλότερα

⁷ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα. Για τα εργαστήρια βλ. Χάρις ΚΟΙΛΑΚΟΥ, Βυζαντινά εργαστήρια (βαφής;) στη Θήβα, *Τεχνολογία* 4, 1991, 23-24· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *ΑΔ* 41, 1986, Β1. Χρονικά, 27-28 και *ΑΔ* 42, 1987, Β1 Χρονικά, 117-118. Σύμφωνα με την ανασκαφεία, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι αποσπασματικά και δεν επιτρέπουν απόλυτη ταύτιση των κτιρίων, τα οποία αναφέρονται σε ιδιωτικές κατοικίες. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κτιστή δεξαμενή ύδατος 11ου-12ου αιώνα, που χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη.

⁸ Βλ. πιο πάνω σελ. 143 και 145, Πίνακες Ι, Ια, και πιο κάτω, σελ. 165-166, Κατάλογος.

στρώματα του ίδιου οικοπέδου εντοπίστηκαν αρχαία ελληνικά, ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά νομίσματα (Κατάλογος, αρ. 1-58), καθώς και μια ενδιαφέρουσα τοπική κοπή ρωμαϊκών χρόνων από τη γειτονική πόλη Παγαί Μεγαρίδος (Κατάλογος, αρ. 36).

ΠΙΝΑΚΑΣ Ια
Θήβα: Πολιτιστικό Κέντρο
Ποσοστιαία κατανομή

5ος-6ος		40%
9ος	Δυναστεία Αμορίου	1%
9ος-10ος	Δυναστεία Μακεδόνων	2%
11ος	Δυναστεία Δουκών	4%
10ος-11ος	Ανώνυμες Φόλλεις	10%
12ος	Τεταρτηρά Κομνηνών	11%
13ος	Λατινικές απομμήσεις	11%
13ος-14ος	Φραγκοκρατία	2%
14ος	Ενετοκρατία	15%
14ος-15ος	Δυναστεία Παλαιολόγων	1%
	Παλαιοτουρκικό	1%

Από το υλικό της ανασκαφής ταυτίστηκαν μεμονωμένα νομίσματα, τέσσερα μικρά σύνολα-θησαυροί παλαιοχριστιανικής εποχής (Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο I, II, III και IV)⁹ και ένα μικρό σύνολο-θησαυρός της εποχής της Βενετοκρατίας. Ως προς την έναρξη κοπής, προηγούνται οι «μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις του 5ου-6ου αιώνα», οι λεγόμενες και *minimi* ή *νούμια* (βλ. στα μικρά σύνολα I, II και IV), οι οποίες, συνεχίζοντας την παράδοση των υστερορωμαϊκών κοπών, από το δεύτερο μισό του 5ου και κατά τον 6ο αιώνα εξυπηρέτησαν ευρύ φάσμα καθημερινών συναλλαγών. *Minimi* μεμονωμένα και σε

⁹ Τα μικρά αυτά σύνολα περιλαμβάνονται με τους αριθμούς 155a-155d στο Cécile MORRISSON - V. ΡΟΡΟΝΙĆ (εκδ.), *Inventaire des trésors monétaires protobyzantins (VI-VII s.): Balkans - Asie Mineure*, CNRS Παρίσι. Υπεύθυνοι για τους θησαυρούς της Ελλάδος: Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ και Γ. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ. Συμμετοχή για τους θησαυρούς της Ελλάδος με *minimi*: Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ [τυπώνεται]. Για τα σύνολα του Πολιτιστικού Κέντρου βλ. πιο κάτω σελ. 163-165, Κατάλογος: Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο I, αρ. 59-66 [=Inventaire 155a], Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο II, αρ. 67-81 [=Inventaire 155b], Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο III, αρ. 39 και 83-84 [=Inventaire 155c] και Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο IV, αρ. 87-91 [=Inventaire 155d].

σύνολα έχουν βρεθεί σε διάφορα οικόπεδα στη Θήβα¹⁰, στην Αττική, αλλά και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, όπου μάλιστα συγκροτούν θησαυρούς χιλιάδων τεμαχίων¹¹.

Τα *minimi* συνυπάρχουν συχνά σε θησαυρούς μαζί με μεγάλες χάλκινες κοπές που χρονολογούνται από τη νομισματική μεταρρύθμιση του Αναστασίου Α' (498 μ.Χ.) και εξής¹². Πρόκειται για φόλλεις και τις υποδιαιρέσεις τους, οι οποίες μαζί με *minimi* συγκροτούν μικτά σύνολα (όπως το μικρό σύνολο-θησαυρός: *Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο IV*). Η συνύπαρξη *minimi* και μεγάλων εκδόσεων δεν ξενίζει τον μελετητή των νομισμάτων καθώς η κοπή και η κυκλοφορία των *minimi* είναι παράλληλη με την αυτήν των μεγάλων χάλκινων νομισμάτων.

Άλλωστε δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις, όπως εκείνη του μικρού συνόλου-θησαυρού *Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο III*, όπου μαζί με δύο φόλλεις του Ιουστινιανού Α' και του Ιουστίνου Β' καταμετρήθηκε και μια κοπή του Γρατιανού, ένδειξη για τη μακρά επιβίωση νομίσματος που χρονολογείται τον 4ο αιώνα¹³.

10. Από τις πρόσφατες ανασκαφές της 1ης ΕΒΑ: 1. *Θήβα 1994. Οικόπεδο Νερούτσου I* (μέσα στην Καδμεία) [βλ. *Inventaire 155e*] =36 φθαγμένα *minimi*, 2. *Θήβα 1994. Οικόπεδο Νερούτσου II*, [βλ. *Inventaire 155f*] =14 φθαγμένα *minimi*, 3. *Θήβα προ του 1994* κατάσχεση στα χέρια Δ. Μαρίνου (κατοίκου Θηβών, Κέβητος 4 μέσα στην Καδμεία) [βλ. *Inventaire 155g*] =69 φθαγμένα *minimi* μεταξύ των οποίων ένα του Ιουστινιανού Α', πρβλ. MIB 178 ή MIB 179, 4. *Θήβα 1994, οικόπεδο Καραμαγαζιώλη* (μέσα στην Καδμεία) [βλ. *Inventaire 155h*] =6 φθαγμένα *minimi* και ένα φθαγμένο αρχαίο ελληνικό.

Τα μικρά αυτά χάλκινα νομίσματα, μολονότι υπολείπονται ως προς την αισθητική τους, δεν στερούνται επιστημονικού ενδιαφέροντος. Η απόδοση και η χρονολόγηση ορισμένων τύπων *minimi*, όπως αυτών με το «φοινικόδενδρο» στην οπίσθια όψη απασχολεί τη σύγχρονη νομισματική έρευνα και ως προς το ζήτημα αυτό έχουν εξετασθεί και οι ανάλογοι θησαυροί του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών. Βλ. σχετικά *Inventaire, ό. π.*, και M. ASOLATI, L'emissione vandala con il palmizio: prototipi punici e evidenza dei ripostigli, *Rivista Italiana di Numismatica* 96, 1994/1995, 187-202.

11. Ενδεικτικά αναφέρονται οι θησαυροί *Ολυμπίας μετά το 1875* με 20.315 τεμάχια και *Ωδείου Πατρών 1938* με 11.984 τεμάχια.

12. Όπως οι μεγάλοι μεικτοί θησαυροί *Αθήνα, Δίπυλον 1908*, με 447 *minimi* (Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Διεθνής Έφημερίς Νομισματικής Αρχαιολογίας* 12, 1919, 10.6-9), *Αθήνα 1971*, με 250 *minimi* (F. KLEINER, *Mediaeval and Modern Coins in the Athenian Agora*, 9), και *Αθήνα 1971*, με 249 *minimi* (J. KROLL - G. S. MILES - S. G. MILLER, *Hesperia* 42, 1973, 301-311), ανάμεσα στα μεγάλα χάλκινα νομίσματα που και οι τρεις περιέχουν.

13. Και σε άλλους θησαυρούς έχουν ενταχθεί φθαγμένα αρχαιοελληνικά νομίσματα, τα οποία ως προς το μέγεθος έμοιαζαν με τα υστερορωμαϊκά και τις «μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις του 5ου-6ου αιώνα». Βλ. ενδεικτικά J. KROLL, *An Early Byzantine and Late Turkish Hoard from the*

Οι μεγάλες χάλκινες εκδόσεις (φόλλεις και μισές φόλλεις), ανεξάρτητα αν βρέθηκαν μεμονωμένες ή σε μικρά σύνολα, είναι κοπές του Αναστασίου Α΄, του Ιουστινιανού Α΄ και του Ιουστίνου Β΄¹⁴. Οι φόλλεις αυτές προέρχονται από τα νομισματοκοπεία της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης και της Νικομήδειας. Ορισμένες από τις «μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις του 5ου-6ου αιώνα» αποδίδονται στον Αναστάσιο Α΄ και τον Ιουστίνου Α΄.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Θήβα: Χάλκινες κοπές του 6ου αι. από το Πολιτιστικό Κέντρο
Κατανομή κατά αυτοκράτορα, νομισματοκοπείο, υποδιαίρεση και έτος κοπής

Αυτοκράτωρ	Νομισματοκοπείο		
	ΚΩΝ	ΘΕΣ	ΝΙΚΟ
Αναστάσιος Α΄ Ιουστινιανός Α΄ Ιουστίνος Β΄	Μ, μετά το 512 Μ του 541/2 Μ του 568/9	Κ του 574/5 Κ του 578/7	Μ του 574/5

Μ: φόλλις ή 40νούμμο, Κ: μισή φόλλις ή 20νούμμο

Η μαρτυρία των θησαυρών *περιοχής Θηβών 1932*¹⁵, στον οποίο συγκαταλέγονται μεγάλες χάλκινες κοπές αυτοκρατόρων του 6ου αιώνα, και *Βοιωτίας 1993*¹⁶, όπου εντοπίζονται 16νούμμοια και 8νούμμοια του Ιουστινιανού Α΄, προστίθεται στα νέα νομισματικά δεδομένα και συμβάλλει ουσιαστικά για τη διαμόρφωση της εικόνας σχετικά με τη ζωή στην περιοχή κατά τον 6ο αιώνα. Επομένως, από άποψη νομισματικής κυκλοφορίας στη Βοιωτία κατά τον 6ο αιώνα η έρευνα διαθέτει σήμερα συγκεκριμένα και αξιοποιήσιμα στοιχεία· αρκετά νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία μάλιστα προέρχονται από

Athenian Agora, *Hesperia* 42, 1973, 303 σημ. 10 και Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Εύρημα Κορίνθου μικρών χαλκών υποδιαιρέσεων 5ου-6ου αι., *ΑΔ* 28 [1973], Μελέται, 138-158.

¹⁴. Βλ. πιο κάτω σελ. 167 Εικόνα 1, αρ. 82-85 (φόλλεις) και 90-91 (μισές φόλλεις).

¹⁵. Βασιλική ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΝΝΑ, Θησαυρός νομισμάτων του 6ου μ.Χ. αι. από την περιοχή Θηβών, *Αρχαιολογική Έφημερίς* 1979, 200-213, πίν. 62-65. Ο θησαυρός περιλαμβάνει 218 χάλκινες κοπές —φόλλεις, μισές φόλλεις και 16νούμμοια του Αναστασίου Α΄, του Ιουστίνου Α΄, του Ιουστινιανού Α΄ και του Ιουστίνου Β΄, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα Κορίνθου ρωμαϊκών χρόνων.

¹⁶. S. BENDALL, A Hoard of 16 Nummia Coins of Thessalonica, *Numismatic Circular* 101, 1993, 152. Ο ακριβής αριθμός των τεμαχίων του θησαυρού δεν συνάγεται από τη δημοσίευση.

οικόπεδα της Θήβας που βρίσκονται μέσα στην Καδμεία¹⁷. Οι μαρτυρίες αυτές συνδυάζονται με τις σποραδικές πληροφορίες παλαιότερων ανασκαφών προϊστορικών και κλασικών χρόνων, στις οποίες οι συνάδελφοι ανασκαφείς ανίχνευσαν στοιχεία «παλαιοχριστιανικής εποχής»¹⁸.

Η νομισματική μαρτυρία αποτελεί αδιαμφισβήτητη αρχαιολογική ένδειξη για τον αστικό πληθυσμό, ο οποίος κατά τα τέλη του 5ου και τα τρία πρώτα τέταρτα του 6ου αιώνα, συσπειρώνεται επάνω και γύρω από τα ερείπια της αρχαίας πόλης, μέσα στην Καδμεία. Ο πληθυσμός αυτός είχε, προφανώς, ανάγκη από συναλλαγές σε νόμισμα για την έστω περιορισμένης εμβέλειας εμπορική κίνηση, ενώ παράλληλα βρισκόταν, όπως και όλος ο νοτιοελλαδικός χώρος, απομονωμένος από το κέντρο της εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη¹⁹.

Τα σύνολα *Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο III* και *Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο IV*, μολοντί ολιγόριθμα, παρουσιάζουν νομισματικό και ιστορικό ενδιαφέρον, κυρίως σε ό,τι αφορά την παρουσία των τελευταίων νομισμάτων που περιλαμβάνουν. Πρόκειται για εικοσανούμια (μισές φόλλεις) του Ιουστινίου Β', που χρονολογούνται στο τέταρτο και το δωδέκατο έτος της βασιλείας του (568/9: σύνολο III και 576/7: σύνολο IV). Εξάλλου, τελευταίο νόμισμα του θησαυρού *Θήβα 1932* είναι ένα επίσης εικοσανούμιο του ίδιου αυτοκράτορα, Ιουστινίου Β', που χρονολογείται στο ενδέκατο έτος της βασιλείας του (575/6).

17. Για τις «μικρές χάλκινες υποδιαφέσεις» από την Καδμεία βλ. πιο πάνω σημ. 10 και Πίνακα III. Βλ. επίσης Α. Κεραμόπουλος, *ΑΔ* 3, 1917, 24 (χάλκινο νόμισμα Ιουστινιανού Α'), Έβη ΤΟΥΛΟΥΠΑ - Σαφ. ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ, *ΑΔ* 20, 1965, Β2. Χρονικά, 239 (εντοιχισμένα νομίσματα παλαιοχριστιανικών χρόνων, οικόπεδο Λιάκου), ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα, 115 σημ. 9 (minimi), και της ίδιας, *ΑΔ* 47, 1993, Β1. Χρονικά [υπό εκτύπωση] (δύο minimi) και της ίδιας, *ΑΔ* 48, 1994 [υπό εκτύπωση]. Βλ. και Ch. BOURAS, *City and Village: Urban Design and Architecture, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten I/2 (=JÖB 31/2, 1981), 622-625*, όπου ο συγγραφέας στην προσπάθειά του να οριοθετήσει αδρομερώς τον οικιστικό ιστό της Θήβας στους βυζαντινούς χρόνους παραθέτει και τις παλαιότερες αναφορές των ανασκαφών στο *ΑΔ*.

18. Πρόκειται κυρίως για ψηφιδωτά δάπεδα: Μ. Γεωργοπούλου, *ΑΔ* 30, 1975, Β1. Χρονικά, 134 (ψηφιδωτό 6ου αιώνα, οικόπεδο Μελετίου, Επαμεινώνδα 60)· Β. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *ΑΔ* 36, 1981, Β1. Χρονικά, 190 (ψηφιδωτό δάπεδο των αρχών του 6ου αι. με φοιιδωτό κόσμημα, οικόπεδο Λούκου)· Χαρ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ, *ΑΔ* 37, 1982, Β1. Χρονικά, 77 (οικόπεδο Α. Λούκα)· Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 20, 1965, Χρονικά, 253-255 (ψηφιδωτά με απεικονίσεις μηνών από τη Βασιλική(ς) της Θήβας οικόπεδο Σταμάτη μέσα στην Καδμεία)· πρβλ. Παναγιώτα ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος*, τόμ. II. *Πελοπόννησος-Στερεά Έλλάς*, Θεσσαλονίκη 1987, 159.

19. Για την θεωρούμενη επισκευή των τειχών της πόλης από τον Ιουστινιανό Α' βλ. ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ, Η Θήβα στη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων (ό. π., σημ. 4), 635, ο οποίος θεωρεί ότι η μνεία των Θηβών αναφέρεται στην ομώνυμη πόλη της Φθιώτιδας.

Τα αίτια για την απόκρυψη των τριών συνόλων από τη Θήβα θα πρέπει να αναζητηθούν στις ταραχές που προκάλεσαν στον πληθυσμό οι σλαβικές επιδρομές. Οι ίδιες συνθήκες ανασφάλειας συνετέλεσαν στην απόκρυψη και άλλων θησαυρών σε διάφορες περιοχές, όπως π.χ. στη γειτονική Αθήνα. Η απόκρυψη θησαυρών επιβεβαιώνει την άποψη ότι και η Αθήνα υπέστη τις συνέπειες της σλαβικής παρουσίας στην περιοχή περί τις αρχές της δεκαετίας του 580²⁰. Εξάλλου και στην Πελοπόννησο μπορεί κανείς να παρακολουθήσει το θέμα και να καταγράψει, μέσω της απόκρυψης θησαυρών, τις κατά κύματα σλαβικές επιδρομές σε διάφορα σημεία της περιχής²¹.

Σύμφωνα με τα δεδομένα είναι δυνατόν να καταλήξει κανείς στην ακόλουθη σχηματική εικόνα, η οποία σχετίζεται αφενός με τη νομισματική κυκλοφορία στη Βοιωτία κατά τον 6ο αιώνα και αφετέρου με την απόκρυψη σειράς θησαυρών μεταξύ του 3ου και του τελευταίου τέταρτου του 6ου αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Θησαυροί του 5ου-6ου αιώνα από τη Βοιωτία: Μικρές χάλκινες υποδιαιώσεις

Θέση ανεύρεσης θησαυρού	Ιπν.	Βιβλιογραφία	τελευταίο νόμισμα
Θήβα, προ 1994, κατάσχεση Μαρίνου	155g	Αδημοσίετος	
Θήβα 1994, οικόπεδο Νερούτσου	155e	Αδημοσίετος	
Θήβα 1994, οικόπεδο Νερούτσου	155f	Αδημοσίετος	
Θήβα 1994, οικόπεδο Καραμαγαιώλη	155h	Αδημοσίετος	
Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο Ι	155a	Αδημοσίετος	
Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο ΙΙ	155b	Αδημοσίετος	
Βοιωτία 1993	91bis	S. Bendall, <i>N. Circ.</i> 101, 1993, 152	562
Θήβα, 1995, Πολιτιστικό Κέντρο ΙΙΙ	155c	Αδημοσίετος	568/9
Περιοχή Θηβών 1932	155	Β. Πέννα, <i>ΑΕ</i> 1979, 200-213	575/576
Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο ΙV	155d	Αδημοσίετος	576/77

Από το τέλος του 6ου αιώνα και εξής φαίνεται ότι ο πληθυσμός της Καδμείας έχει μειωθεί και ότι οι δραστηριότητες έχουν μεταφερθεί στην ύπαιθρο.

²⁰. Βλ. *Inventaire* (ό. π., σημ. 9), όπου παρατίθεται συγκεντρωμένο το σχετικό δημοσιευμένο και αδημοσίετο νομισματικό υλικό.

²¹. Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο. ΣΤ΄-Ζ΄ αι., *Σύμμεικτα* 5, 1983, 48-49.

Στοιχεία που προέρχονται από μακρόχρονη έρευνα επιφάνειας εντοπίζουν ίχνη εγκαταστάσεων σε αγροτικές περιοχές, παράλιες ζώνες ή σε μικρά νησιά²².

²² J. L. BINTLIFF- A. M. SNODGRASS, The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: The First Four Years, *Journal of Field Archaeology* 12, 1985, 123-161 και των ίδιων, From *Polis* to *Chorion* in Southeast Boeotia, «*Boiotika*», 5. *Internationaler Bötien Kolloquium. 13-17. 6. 1986*, Μόναχο 1986, 288-290. Στην κοντινή με τη Χαλκίδα βοιωτική ακτή εντοπίστηκαν θέσεις με ίχνη εγκαταστάσεων που χρονολογήθηκαν από τον Αδ. ΣΑΜΨΩΝ (Χερσαία και νησιωτικά καταφύγια της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στην Εύβοια και ανατολική Βοιωτία, *Ἀρχαίον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 26, 1985, 363-372) μετά τις σλαβικές επιδρομές. Το ίδιο υποστηρίζεται για τη νησίδα του Πασά, κοντά στο λιμάνι της αρχαίας Χαλκίδας, αλλά και για τα Λιχαδονήσια, βορειότερα στον Ευβοϊκό, όπου εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα και κεραμική του 6ου-7ου αιώνα (ό. π., 369). Την ίδια εποχή χρονολογούν τις οχυρωματικές κατασκευές στο λιμένα της Ανθηδώνος στον Ευβοϊκό οι H. SCHAGER - D. BLACKMAN - J. SCHAFFER, Der Hafen von Anthedon, *Archäologischer Anzeiger* 1968, 89-98).

Ο ασφαλής λιμένας της Δόμβραινας, στον βόρειο Κορινθιακό, υπήρξε για τη Βοιωτία σημαντικός κόμβος επικοινωνίας. Στην είσοδο του λιμανιού, στη νησίδα Μακρόνησο-Δίπορτο, η επιστημονική ομάδα του Ohio Boeotia Expedition επεσήμανε ίχνη εποικισμού από τον 4ο-5ο αιώνα έως και μετά τις σλαβικές επιδρομές· βλ. T. GREGORY, An Early Byzantine Maritime Settlement in the Gulf of Corinth, *ΔΧΑΕ* 12, 1984, 287-304. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα έρευνα παρουσιάζουν τα τέσσερα νομίσματα που βρέθηκαν στη νησίδα Μακρόνησο-Δίπορτο: εκτός από τις υστερορωμαϊκές κοπές Κωνσταντίνου και Αρχαδίου, ταυτίστηκαν δύο φόλλεις: Αναστάσιος Α' (*Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* [στο εξής: *DOC*] I, 18, αρ. 23) και Ιουστίνος Β' (3ο έτος βασιλείας=567/8, Νικομήδεια, βλ. *DOC* I, 227, αρ. 93).

Για οικιστική δραστηριότητα στα τέλη του 6ου αιώνα σε νησιά του Κορινθιακού κόλπου, και συγκεκριμένα στον κόλπο του Γαλαξειδίου, Άγιος Γεώργιος, Παναγιά και Αψηφιά βλ. S. HOOD, Isle of Refuge in the Early Byzantine Period, *Annual of the British School at Athens* 63, 1970, 37-45, όπου αναφέρεται εποικισμός και άλλων τεσσάρων νησιδίων στο γειτονικό κόλπο της Ιτέας. Λίγο παλαιότερα Ο ΙΔΙΟΣ, An Aspect of the Slav Invasions in Greece in the Early Byzantine Period, *Acta Musei Nationalis Pragae*, 20 n. 1/2, 1966, 165-171, είχε επισημάνει οικιστική δραστηριότητα τον 6ο-7ο αιώνα στις νησίδες Πόρτο-Ράφτη και Πέρανι της Σαλαμίνας. Για την τελευταία αυτή νησίδα ενδιαφέροντα στοιχεία παρέχει ο Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Αρχαιολογικές επισημάνσεις στη Σαλαμίνα, *ΑΔ* 42, 1987, 202-205, όπου τα ευρήματα στο Πέρανι Σαλαμίνας συσχετίζονται με τη φυγή των κατοίκων της Κορίνθου μετά το σεισμό της Κορίνθου το 551-552 [για το οποίο βλ. Φλωρεντία ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, «και τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σειμοῦ γεγονόσιν παρανάλωμα», *Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν. Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*, Αθήνα 1987-1988, 438]. Ο οικισμός στο Πέρανι φαίνεται ότι είχε διάρκεια και κατά τον 7ο αιώνα, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί μικρό σύνολο νομισμάτων (ό. π., 205 σημ. 149· βλ. και πιο κάτω σημ. 25).

Στον Αργολικό κόλπο, τέλος —για να περιοριστεί κανείς σε όχι μακρινές περιοχές της Πελοποννήσου—, και για ανάλογα φαινόμενα αποίκησης νησιδίων κατα τους «σκοτεινούς αιώνες», τα οποία ενισχύονται με τη μαρτυρία της ανεύρεσης μολυβδοβούλλων, βλ. V. PENNAS, The Island of Orvi in the Argolid: Bishopric and Administrative Center, *Studies in Byzantine*

«Πόλεις εὐήμεροῦσαι περιπίπτουν εἰς μαρασμόν, ἀποβάλλουν τὸν ἀστικὸν χαρακτήρα. Ὁ οἰκονομικὸς βίος περιπίπτει εἰς τὸ χαμηλότερον σημεῖον»²³ Το σύμπτωμα εἶναι γενικὸν στὴν αυτοκρατορία. Οἱ πόλεις συρρικνώνονται καὶ ορισμένες εγκαταλείπονται, ἐνῶ ὁ πληθυσμὸς εγκαθίσταται στὴν ὑπαιθρο, ἡ ὁποία θεωρεῖται προσφορότερη τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀυτάρκεια ἀγαθῶν ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ μειωμένη ἀνάγκη συναλλαγῶν σὲ νόμισμα. Ἀποτέλεσμα: στροφὴ τῶν κατοίκων στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ, κρίση τοῦ ἀστικοῦ βίου καὶ συρρίκνωση τοῦ ἐμπορίου. Ὁρατὰ συμπτώματα: νόμισμα δὲν βρέθηκε στὴ Θήβα, τουλάχιστον γιὰ τὴν ὥρα.

Ἐξαίρεση στὴν πλήρη ἀπουσία νομισμάτων τοῦ 7ου, 8ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 9ου αἰῶνα στὴ Θήβα, ἀποτελεῖ μίᾳ μοναδικὴ φόλλις τοῦ Κώνσταντα Β΄ (χρονολογία κοπῆς 642-648), ποῦ βρέθηκε στὴν Ἁγία Τριάδα²⁴. Ἡ ἀνεύρεση αὐτοῦ τοῦ νομίσματος, τὰ τρία χάλκινα νομίσματα τοῦ ἴδιου αυτοκράτορα ἀπὸ τὴ νησίδα Πέρανι τῆς Σαλαμίνας, οἱ χάλκινες κοπές ποῦ βρέθηκαν στὴν Ἀθῆνα καὶ μέρος τουλάχιστον τοῦ θησαυροῦ *Ἀσκληπιεῖο 1877* με χρυσές κοπές τοῦ 7ου αἰῶνα εἶναι πιθανὸ νὰ συνδέονται με τὴν παρουσία τοῦ αυτοκράτορα τὸν χειμῶνα τοῦ 662-663 στὴν περιοχὴ κατὰ τὸ ταξίδι τοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Ρώμη²⁵.

Ὡστόσο, ἡ ἀπουσία κυκλοφορίας νομισμάτων στὴ Θήβα ἀποτελεῖ γενικότερο φαινόμενο. Παρόμοια με αὐτὰ τῆς Θήβας εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Ἀθῆνα. Ἡ Μ. Thompson σχολιάζει τὴ σπάνι νομισμάτων κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς χρόνους» καὶ εἰδικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) ὡς τὸν Βασίλειο Α΄ (867-886) οἱ ἐκτεταμένες ἀνασκαφές στὴν Ἀγορὰ ἔδωσαν μόνον δεκατρία νομίσματα. Παράλληλα, στὴν Κόρινθο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κώνσταντα Β΄ (641-668) ὡς τὸν Θεόφιλο (829-842) ἡ Edwards ταύτισε ἕξι νομίσματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1930-1935. Ὁ κατάλογος ἑκατὸν σαράντα ἕξι νομισμάτων χρονολογουμένων ἀπὸ τὸ 491 ὡς τὸ 1203, ποῦ δημοσίευσε ὁ συλλέκτης καὶ μελετητὴς Κραβαρτόγιαννος, παρου-

Sigillography 4, 1995, 163-173 καὶ Ἄννα ἈΒΡΑΜΕΑ, Ἀνέκδοτα μολιβδόβουλλα ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, *Σύμμεικτα* 10, 1996, 11-25.

²³ Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλάς*, Ἀθῆνα 1965, 37.

²⁴ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Ἁγία Τριάδα, 115 σημ. 10, με τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ευρύτερη περιοχὴ τοῦ Εὐβοϊκοῦ βλ. *Θησαυρὸς Ψαχνῶν 1939*, *BCH* 1939, 288 (16 φόλλεις καὶ μισές φόλλεις τοῦ Ἰουστίνου Β΄ καὶ τοῦ Ἡρακλείου) καὶ ΣΑΜΨΩΝ, ὁ. π., 367 (ἓνας χρυσὸς σόλιδος Ἡρακλείου: πρβλ. Η. GOODACRE, *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, 1964, 95, βρέθηκε στὸ νησιωτικὸ καταφύγιο Γλαρονήσι, στὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου τοῦ Σαρλοπονερίου στὸν Εὐβοϊκὸ).

²⁵ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, ὁ. π. Το μικρὸ σύνολο με νομίσματα τοῦ Κώνσταντα Β΄ ἀπὸ τὸ Πέρανι συμπληρώνεται με μίᾳ φόλλι τοῦ Τιβερίου Γ΄: βλ. τὰ σχόλια τοῦ ΠΑΛΛΑ, Ἀρχαιολογικὲς ἐπισημάνσεις στὴ Σαλαμίνα, 205 καὶ σημ. 149.

σιάζει ενδιαφέρον: εκτός από πέντε, τα νομίσματα προέρχονται από την πόλη της Άμφισσας και την περιοχή της (εκτός των Δελφών) και επομένως εκφράζουν τις τάσεις της νομισματικής κυκλοφορίας στην όμορη με τη Βοιωτία περιοχή. Οι τάσεις αυτές είναι ανάλογες με εκείνες που διαφαίνονται στα οικόπεδα της Θήβας. Έτσι, μετά από δύο κοπές του Φωκά (Κατάλ. αρ. 19 και 20), η συλλογή της Άμφισσας δεν περιέχει κανένα νόμισμα έως τα μέσα του 9ου αι.²⁶ Ανάλογη σιωπή απαντά και σε πόλεις της Πελοποννήσου²⁷, όπως στην Πάτρα, τη Σπάρτη και το Άργος, η μεσαιωνική νομισματική παρουσία των οποίων είναι ατελώς γνωστή είτε ελλείπει συστηματικών ανασκαφών είτε ελλείπει αξιοποίησης του ήδη ανεσκαμμένου υλικού.

Πάντως, η συζήτηση για τους «σκοτεινούς χρόνους» είναι ένα θέμα ανοικτό ακόμη για τους βυζαντινολόγους. Κατά τη γνώμη μας, εκτός από τα νομίσματα, που παρέχουν κατά κανόνα άμεση πληροφόρηση και που εδώ η σιωπή τους είναι εύγλωττη, υπάρχει και άλλο υλικό για εκμετάλλευση, όπως π.χ. η κεραμική.

Η ανασυγκρότηση της αυτοκρατορίας από τον 9ο αιώνα και εξής μαρτυρείται στη Βοιωτία με μια σειρά στοιχείων, μεταξύ των οποίων επισημαίνεται η εξέλιξη της Θήβας ως έδρας του θέματος Ελλάδος και η σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στην περιοχή. Ενδεικτικά αναφέρεται η ίδρυση του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου το 871/2 και η ίδρυση της Παναγίας στον Ορχομενό (Σκριπού)²⁸. Ειδικά από τις επιγραφές του ναού της Σκριπούς αντλούνται ενδιαφέροντα στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική δομή της Βοιωτίας. Η

²⁶. Αθήνα: THOMPSON, *The Athenian Agora II. Coins* (ό. π., σμ. 5), 4. Κόρινθος: EDWARDS, *Report of the Coins found in the Excavations at Corinth during the Years 1930-1935* (ό. π., σμ. 5), 246. Άμφισσα: Δ. ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων (491-1203) μεμονωμένων ευρημάτων Αμφίσσης, *Τετράμηνα* 2, 1974, 209-232· ειδικά για το νομισματικό κενό μεταξύ της βασιλείας του Φωκά (602-610) και των μέσων του 9ου αιώνα, 214-215.

²⁷. Βλ. PENNA, Βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου (ό. π., σμ. 5), 197-198. Ειδικά για τέσσερα ενδιαφέροντα μεμονωμένα νομίσματα της περιόδου αυτής από περιφερειακές θέσεις της Πελοποννήσου βλ. ό. π., 257 (φόλλις του Φιλιππικού-Βαρδάνη [711-713] από τη Μονεμβασία), 245 (εικοσαννούμιο Λέοντος Γ' [725-741] από την Ύδρα), 243 (μία φόλλις του Κωνσταντίνου Ε' [741-775] και μία φόλλις του Μιχαήλ Α' [811-813] από τη νήσο Ορόβη).

²⁸. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, 'Ο ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1924, 1-26. Ο κτίτωρ, Βασίλειος, βασιλικὸς κἀνδιδάτος, πιθανότατα ἀνήκε στην αριστοκρατία της γῆς, στην κοινωνία που ἀναδύθηκε ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους και χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τη μεγάλη ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία· Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἢ ναὸς τῆς Σκριπούς Βοιωτίας, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1931, 119 και Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Ἡ Παναγία τῆς Σκριπούς, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 6, 1990, 1-70.

οικοδόμηση των μνημείων και η δυνατότητα συντήρησης παρόμοιων ιδρυμάτων προϋποθέτουν την οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών που τα δημιούργησαν. Στη διοικητική πρωτεύουσα της περιοχής, τη Θήβα, το νόμισμα είχε ακόμη περιορισμένη κυκλοφορία, η οποία όμως θα αυξανόταν σιγά-σιγά στις αμέσως επόμενες δεκαετίες, κατά τις οποίες παράλληλα καταγράφεται και η γενικότερη αφύπνιση της περιοχής²⁹.

Η νομισματική όψη της ανασυγκρότησης μαρτυρείται στη Θήβα με την πρόσφατη ανεύρεση πέντε νομισμάτων (τέσσερις φόλλεις και ένα χρυσό) του Θεοφίλου (829-842)³⁰. Δύο ακόμη φόλλεις του ίδιου αυτοκράτορα καταγράφονται από τον Metcalf³¹. Την εικόνα για την ευρεία κυκλοφορία νομισμάτων την εποχή αυτή πιστοποιούν και τα ευρήματα της Αθήνας και της Κορίνθου, όπου μάλιστα ανευρέθηκαν εκατόν εξήντα επτά μεμονωμένα νομίσματα του Θεοφίλου³².

²⁹. Για τη σκιαγράφηση της φυσιογνωμίας του κτίτορος σε συνάρτηση με την κοινωνία της Βοιωτίας μέσω των επιγραφών του ναού της Σκριπούς βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie*, *TM* 12, 1994, 479-493. Βλ. και Α. DUNN, *Historical and Archaeological Indicators of Economic Change in Middle Byzantine Boeotia and their Problems*, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών. Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992* (= *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 2/2, 1995), 770, ο οποίος από τις επιγραφές επίσης της Σκριπούς και εστιάζοντας την προσοχή του στους στίχους «γηθόμενος κτεάτεσσι και ἔν τεκέεσσιν ἀρίστοις» αντλεί την πληροφορία για τον κτίτορα, ο οποίος φαίνεται ότι διέθετε κτήματα και ποιμνία.

³⁰. Βλ. πιο κάτω Πίνακα IV. Ικανός αριθμός νομισμάτων που κατασχέθηκαν στα χέρια του Δ. Μαρίνου, κάτοικου Θηβών (Κέβητος 4 μέσα στην Καδμεία) έχει καταχωρηθεί στο Αρχείο Νομισματικής Κυκλοφορίας του Νομισματικού Μουσείου ANK-NM (συντάκτες: Μάντω Οικονομίδου - Γ. Τουράτσογλου- Ηώς Τσούρη - Μίνα Γαλάνη-Κρίκου - Βασιλική Πέννα), με αρ. ΒΠ του ΝΜ 911. Για την ανασκαφή στο οικόπεδο αυτό βλ. ΑΔ, 1971, Β1. Χρονικά, 227. Μετά από σύντομη εξέταση του υλικού, που σε μεγάλο βαθμό αφορά νομίσματα ακαθάριστα (συνθήκες κατάχωσης στο έδαφος), διαπιστώθηκε ότι αυτό παρέχει την κλασική εικόνα που εμφανίζουν και άλλα οικόπεδα της Θήβας τα οποία ανασκάπτονται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Μεταξύ των νομισμάτων της κατάσχεσης ενδιαφέρον παρουσιάζει η φόλλις του Μιχαήλ Β' (821-829), με παράσταση του Μιχαήλ και Θεοφίλου (class 2, *DOC* III.1, 397, αρ. 8.1 κ. ε.). Πρόκειται για το παλαιότερο νόμισμα του 9ου αιώνα μετά τη σιγή των «σκοτεινών αιώνων» και το πρώτο για την ώρα του Μιχαήλ Β'. Για τα νομίσματα της παλαιοχριστιανικής εποχής από την ίδια κατάσχεση βλ. πιο πάνω σημ. 10 και Πίνακας III, και για τα νομίσματα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων πιο κάτω σελ. 15 κ. ε.

³¹. D. M. METCALF, *Coinage in South-Eastern Europe. 820-1396*, Λονδίνο 1979, 31 [στο εξής: Metcalf, *South-Eastern*].

³². Αθήνα: THOMPSON, *The Athenian Agora II. Coins*, (ό. π., σημ. 5), 4. Κόρινθος: PENNA, *Βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου* (ό. π., σημ. 5), 203.

Οι φόλλεις του Θεοφίλου, όπως και εκείνες του πατέρα και προκατόχου του στον αυτοκρατορικό θρόνο, Μιχαήλ Β΄, είναι βαρύτερες, καθώς φθάνουν περίπου τα οκτώ γραμμάρια, και παρουσιάζουν αλλαγές στον εικονογραφικό τύπο³³.

Η λειτουργία, για τα χάλκινα μεταρρυθμιστικά νομίσματα του Θεοφίλου, και άλλων νομισματοκοπειών εκτός της Κωνσταντινουπόλεως είναι άποψη που οφείλεται εν πολλοίς στη γεωγραφική θέση ανεύρεσης των νομισμάτων. Το ζήτημα έχει από παλαιά απασχολήσει τον Metcalf, ο οποίος προσέγγισε το θέμα με σειρά δημοσιεύσεων³⁴. Ο Metcalf αναγνώρισε οκτώ ομάδες του ίδιου εικονογραφικού θέματος (A-Z stylistic groups), ανάλογα με την διαφορετική απόδοση του τύπου. Από τις ομάδες αυτές, πρότεινε οι S και Z να θεωρηθούν ως προϊόντα νομισματοκοπειών της κεντρικής και νότιας Ελλάδας. Η ανεύρεση των ομάδων S και Z στην Κόρινθο και την Αθήνα έχει οπωσδήποτε παίξει το δικό της ρόλο στη διαμόρφωση των θέσεων του Metcalf. Κατά τον ίδιο, η διοικητική ανασυγκρότηση της Βαλκανικής και της Ελλάδος συσχετίστηκε με τη νέα οργάνωση της νομισματικής πολιτικής της κεντρικής διοίκησης. Έτσι, συνέδεσε τις ομάδες S και Z με τα θέματα Πελοποννήσου και Ελλάδος και πρότεινε την Κόρινθο και τη Θήβα ως έδρες νομισματοκοπειών³⁵.

Η ταύτιση των τεσσάρων φόλλεων από τη Θήβα και η απόδοσή τους με βάση τις ομάδες αυτές είναι ρευστή και ανασφαλής εξαιτίας τόσο της φθοράς τους όσο και της ομοιότητας ορισμένων ομάδων μεταξύ τους. Φαίνεται, πάντως, να αναφέρονται στις ποικιλίες S και Z. Στις ίδιες ομάδες, άλλωστε, εντάσσει ο Metcalf, και τις δύο φόλλεις από τη Θήβα που μνημονεύει ο ίδιος³⁶. Είναι πάντως γεγονός ότι ως προς την αισθητική, με την ευρύτερη έννοια, αντίληψη με τη οποία αντιμετωπίζονται πολλές φορές τα πράγματα στην νομισματική —και όχι μόνο— πρέπει κανείς να αναγνωρίσει ότι και τα τέσσε-

³³. DOC III.1, 396 κ. ε., 435 κ. ε. Στην οπισθία όψη τα νομίσματα αυτά δεν φέρουν πλέον το δηλωτικό της αξίας τους γράμμα M=40 (νούμια), αλλά επιγραφή σε τέσσερις γραμμές *Θεόφιλε Αἰγούστε σὺ νικᾷς* σε μεικτό αλφάβητο.

³⁴. D. M. METCALF, The New Bronze Coinage of Theophilus and the Growth of the Balkan Themes, *American Numismatic Society. Museum Notes* 10, 1964, 81-98· Ο ΙΔΙΟΣ, The Folles of Michael II and of Theophilus before the Reform, *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 21, 1967, 21-34· Ο ΙΔΙΟΣ, The Reformed Folles of Theophilus: their Styles and Localization, *American Numismatic Society. Museum Notes* 14, 1968, 121-153 και Ο ΙΔΙΟΣ, *South-Eastern* II, 18 κ. ε., 28-35. Βλ. και A. BELLINGER, Metcalf's Arrangement of the Copper of Theophilus, *American Numismatic Society. Museum Notes* 13, 1967, 136-141.

³⁵. METCALF, The New Bronze Coinage of Theophilus and the Growth of the Balkan Themes, 94-96.

³⁶. METCALF *South-Eastern*, 31.

ρα νομίσματα από τις πρόσφατες ανασκαφές τη Θήβας διαθέτουν στοιχεία ώστε να θεωρηθούν προϊόντα «επαρχιακού» νομισματοκοπείου. Η έρευνα, βέβαια, δεν στηρίζεται μόνο σε στυλιστικά στοιχεία, αλλά και σε άλλα, ανάμεσα τα οποία ιδιαίτερη σημασία έχει η γεωγραφική κατανομή, η θέση ανεύρεσης. Έτσι, η παρουσία των έξι —εκτός του χρυσού— φύλλων του Θεοφίλου στη Θήβα και των δύο στην Άμφισσα της γειτονικής Φωκίδας³⁷ είναι από τα στοιχεία που θα προστεθούν στη σύγχρονη έρευνα. Νεότεροι μελετητές συζητούν για την ύπαρξη ενός και μόνου νομισματοκοπείου, του μητροπολιτικού, στο οποίο λειτούργησαν διάφορα εργαστήρια σε διαφορετικές εποχές, γεγονός στο οποίο οφείλονται οι ποικιλίες που διέκρινε ο Metcalf και οι αποκλίσεις στον ίδιο πάντα εικονογραφικό τύπο³⁸.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV
Νομίσματα του Θεοφίλου από τη Θήβα

Υποδιαίρεση	Θέση ανεύρεσης
Φόλλις	Οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου (Καδμεία)· πρβλ. για τον τύπο <i>DOC</i> III, 1, 435 κ. ε., 15.1 κ. ε.
Φόλλις	Οικόπεδο Καραμαγκιώλη (Καδμεία)· ό. π. ³⁹
Φόλλις	Δημόδια Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θηβών (Καδμεία, Δημοζώτου 21)· ό. π.
Φόλλις	Οικόπεδο Δικαστικού Μεγάρου (προς Ν. της Καδμείας)· ό. π.
Σόλιδος	Οικόπεδο Παυλογιαννόπουλου («σπλοθήκη» Καδμεία), ό. π. ⁴⁰
Φόλλις	Metcalf, <i>South-Eastern</i> , 31
Φόλλις	ό. π.

Νομίσματα της εποχής των Μακεδόνων αυτοκρατόρων έχουν βρεθεί σε μικρούς, αλλά σταθερούς αριθμούς σε πολλές θέσεις και οικόπεδα της Θήβας. Το ενδιαφέρον αυτό τεκμήριο αποτελεί ένα από τα στοιχεία που θα βοηθήσουν τους ερευνητές να αναπλάσουν την εικόνα της αναγεννημένης Βοιωτίας κατά

³⁷. Βλ. ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων (ό. π. σημ. 23), 21-22.

³⁸. ΠΕΝΝΑ, Βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου (ό. π., σημ 5), 203-204. Ευχαριστώ τη συνάδελφο. Β. Πέννα για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις που είχαμε στο Νομισματικό Μουσείο, σχετικά με το θέμα.

³⁹. Βλ. πιο κάτω, σελ. 166, Κατάλογος, αφ. 92 και σελ. 169, Εικόνα 1, αφ. 92.

⁴⁰. Στο οικόπεδο αυτό έφερε στο φως ο συνάδελφος Β. Αραβαντινός τις πλήινες πινακίδες γραμμικής γραφής Β. Τον ευχαριστώ που έθεσε υπόψη μου το βυζαντινό νόμισμα.

τους μέσους χρόνους⁴¹. Πράγματι, κατά την εποχή των Μακεδόνων παρατηρείται δημογραφική ανάκαμψη στην περιοχή της Θήβας, έδρα διαμονής ισχυρών γαιοκτημόνων⁴², η οποία άλλωστε διευρύνθηκε με νέες περιοχές που καλλιεργήθηκαν εντατικά. Σύμφωνα με τις επισημάνσεις της επιφανειακής έρευνας, η ύπαιθρος της Βοιωτίας εμφανίζει ίχνη κατοίκησης και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Εκτός από τη μέταξα, η οποία ήταν σημαντική πηγή για την οικονομική ανάκαμψη, υποστηρίζεται ότι η γεωργία και η κτηνοτροφία υπήρξαν εξίσου σημαντικοί παράγοντες ανάπτυξης για τη Θήβα⁴³. Η Θήβα είναι πλέον πόλη με νέα φυσιολογία, στην οποία πραγματοποιούνται νομισματικές εμπορικές συναλλαγές.

Στο Πολιτιστικό Κέντρο εντοπίστηκε μία φόλλις του Λέοντος ζ´ (886-912) και μία του Κωνσταντίνου Ζ´ (913-959)⁴⁴. Και τα δύο νομίσματα φέρουν τον εικονογραφικό τύπο των φόλλων του Θεοφίλου, ενώ στην οπίσθια όψη χαράσσεται αντίστοιχα επιγραφή σε τέσσερις σειρές: «Λέων έν Θεῷ βασιλεὺς Ρωμαίων» και «Κωνσταντίνος έν Θεῷ βασιλεὺς Ρωμαίων». Μία ακόμη φόλλις του Λέοντος ζ´ προέρχεται από την Αγία Τριάδα⁴⁵. Γενικά ο αριθμός νομισμάτων αυτού του αυτοκράτορα, που έχουν βρεθεί και σε άλλα οικόπεδα της Θήβας, είναι ο υψηλότερος από τους λοιπούς Μακεδόνες αυτοκράτορες.

41. Στα ύστερα χρόνια των Μακεδόνων του 11ου αιώνα στο γειτονικό Στείρι καταγράφεται η ίδρυση του λαμπρού μνημείου που εγκαινιάστηκε μετά την κοίμηση του οσίου Λουκά (953)· βλ. Νανώ ΧΑΤΖΗΑΚΗ, *Οσιος Λουκάς*, Αθήνα 1996 και Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *The First Century of the Monastery of Hosios Loukas, Homo Byzantinus. Papers in honor of A. Kazhdan (=DOP 46, 1992)*, 245-255 και κυρίως 252-255, όπου σκιαγραφείται μια εικόνα συνόλου για τη Βοιωτία. Βλ. και Φ. ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ, *Αυτοκράτορας ή Άγιος. Το κοινωνικό και πολιτιστικό υπόβαθρο ενός διλήμματος και η περίπτωση του Οσίου Λουκά (896-7 Φεβρ. 953)*, *Βυζαντινά Μελέτα* 7, 1996, 518-528. Στη Βοιωτία επίσης και συγκεκριμένα στον Κιθαιρώνα, τοποθετείται αργότερα και η ίδρυση της μονής του Οσίου Μελετίου, ο οποίος έζησε μεταξύ του 1035 και 1105. Η μονή, με κεντρικό πυρήνα και περιφερειακά κτίσματα, στέγαζε σημαντική μοναστική κοινότητα με έντονη πνευματική και φιλανθρωπική παρουσία και με εμβέλεια που ξεπερασε τα όρια της Βοιωτίας: βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Άρχαιο Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος*, τόμ. Ε´, 1939-1940, 34-106, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

42. Ν. SVORONOS, *Le cadastre de Thèbes*, *BCH* 83, 1959, 1-145.

43. Geneviève MITSOU-LÉON, *Le commerce et l'industrie de la soie à Thèbes du VIIIe-XIVe siècle*, *Πρακτικά Β´ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών. Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992 (= Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών 2/2, 1995)* 775-782. Για τα λοιπά προϊόντα βλ. DUNN, *Historical and Archaeological Indicators of Economic Change in Middle Byzantine Boeotia and their Problems (ό. π., σημ. 29)*, 770 και σημ. 87.

44. Βλ. πιο κάτω, σελ. 158. Βλ. επίσης, σελ. 166, Κατάλογος αρ. 93-94 και σελ. 169 Εικόνα 1, αρ. 93.

45. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα, 118 και σημ. 21.

Θεωρείται απαραίτητο να σημειωθεί ότι, μολονότι η ανασκαφική έρευνα αναγνώρισε στρώμα καταστροφής στο οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου, από το νομισματικό υλικό δεν εντοπίζονται ίχνη από τις βουλγαρικές⁴⁶ και ουγγρικές επιδρομές του 10ου αιώνα.

Χωρίς να υπάρχει πρόθεση λεπτομερούς αποδελτίωσης, στον παρακάτω Πίνακα παρατίθενται σποραδικές και αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις νομισματικού υλικού από τη Βοιωτία, που χρονολογείται κατά την εποχή των Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Το υλικό εμπλουτίζεται συνεχώς, όμως ήδη παρέχει ενδείξεις για τις ανοδικές τάσεις της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή κατά τη διάρκεια της Μακεδονικής δυναστείας.

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Βοιωτία: Επώνυμες κοπές 9ου-11ου αιώνα

Αυτοκράτορας	Θέσεις ανεύρεσης
Βασίλειος Α' (867-886)	Θήβα: Καδμεία, οικόπεδο Βουδικλάρη Θήβα: Καδμεία, οικόπεδο Γκόγκου Θήβα: Καδμεία (:), κατάσχεση Μαρίνου κατοίκου Θηβών, Καδμεία ⁴⁷ Θήβα: προς Ν. της Καδμείας, Δικαστικό Μέγαρο ⁴⁸ Θήβα: προς Ν. της Καδμείας, οικόπεδο Κατσέλη Θήβα: προς Α. της Καδμείας, οικόπεδο Σταμίδη (θησαυρός Ι) ⁴⁹ Θήβα: βόρειες παρυφές Καδμείας, οικόπεδο Βενιζέλου [Άμφισσα, Καραβαρτόγιαννος ⁵⁰]

⁴⁶ Για τις βουλγαρικές επιδρομές στην περιοχή βλ. τα σχόλια του Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ στην έκδοση Ευθυμίου ιερομονάχου, *Χρονικό του Γαλαξειδιού*, Αθήνα 1985. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης Δ. ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Απόψεις περί της επιδρομής των Βουλγάρων στην Ελλάδα τον 10ο αιώνα και το δαλματικό τοπωνύμιο Σάλωνας, *Βυζαντινός Δόμος* 1, 1987, 213-220.

⁴⁷ Βλ. πιο πάνω σημ. 10.

⁴⁸ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα 1993. Νομίσματα (ό. π., σημ. 3).

⁴⁹ ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Νομισματικοί θησαυροί από τη Θήβα (ό. π., σημ. 3).

⁵⁰ ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων (ό. π. σημ. 23), αρ. 23.

Λέων ζ´ (886-912)	Θήβα: Καδμεία, Πολιτιστικό Κέντρο Θήβα: Καδμεία, οικόπεδο Γκόγκου Θήβα: Καδμεία, οικόπεδο Καραμαγχιώλη Θήβα: Καδμεία, οικόπεδο Νερούτσου Θήβα: Καδμεία, οικόπεδο Μαυροματοπούλου Θήβα: Καδμεία(;), κατάσχεση Μαρίνου Θήβα: προς Ν. της Καδμείας, Δικαστικό Μέγαρο Θήβα: βόρειες παρυφές Καδμείας, οικόπεδο Βενιζέλου Θήβα: προς Δ. της Καδμείας, Αγία Τριάδα Θήβα: προς Α. της Καδμείας, οικόπεδο Σταμίδη Εύτρησις ⁵¹ [Αμφισσα] ⁵²
Κωνσταντίνος Ζ´ (912-959)	Θήβα: Καδμεία, Πολιτιστικό Κέντρο Θήβα: Καδμεία (;), κατάσχεση Μαρίνου Θήβα: βόρειες παρυφές Καδμείας, οικόπεδο Βενιζέλου [Αμφισσα] ⁵³
Ρωμανός Α´ (919-944)	Θήβα: προς Α. της Καδμείας, οικόπεδο Σταμίδη (θησαυρός Ι) ⁵⁴
[Βασίλειος Β´ (969-1028)]	Εύτρησις ⁵⁵
[Κωνσταντίνος Θ´ (1042-1055)]	Εύτρησις ⁵⁶
[Θεοδώρα (1055-1056)]	Άγιος Νικόλαος, Καναβάρι ⁵⁷
Ρωμανός Δ´ 1068-1071)	Αζραίφνιο

Εκτός από τις επώνυμες κοπές των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, στο οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου ανευρέθηκαν και ανώνυμες φόλλεις, που χρονολογούνται από την εποχή του Ιωάννη Τζιμισκή (969-975) έως το 1075-1080. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν επώνυμες φόλλεις της δυναστείας των Δουκών (κοπές του Μιχαήλ Ζ´ και του Νικηφόρου Γ´ Βοτανειάτη)⁵⁸. Νομίσματα του Βοτανειάτη απαντούν στον νοτιοελλαδικό χώρο με σταθερή συχνότητα και

⁵¹. Η. GOLDMAN, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Harvard 1931, 8.

⁵². ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων, 24-26.

⁵³. *Ο. π.*, 27-31

⁵⁴. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Νομισματικοί θησαυροί από τη Θήβα, *ό. π.*

⁵⁵. GOLDMAN, *ό. π.* Πρόκειται προφανώς για ανώνυμη φόλλι.

⁵⁶. GOLDMAN, *ό. π.* Πρόκειται προφανώς για ανώνυμη φόλλι.

⁵⁷. Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *ΑΔ* 26, 1971, Β1. Χρονικά, 249. Πρόκειται προφανώς για ανώνυμη φόλλι.

⁵⁸. Κατάλογος, αφ. 95-105 και Πίνακας Ι. Για την ανεύρεση νομίσματος του Βοτανειάτη βλ. και Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ* 3, 1917, 206.

κρατούν την πρώτη θέση από άποψη αριθμού τεμαχίων μεταξύ των επωνύμων κοπών του 11ου αιώνα⁵⁹.

Ο μικρός αριθμός των ανωνύμων φόλλεων από το Πολιτιστικό Κέντρο και την Αγία Τριάδα δεν επαρκεί για τη συναγωγή συμπερασμάτων, καταγράφονται όμως ροπές⁶⁰. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι στον μικρό αυτό αριθμό αντιπροσωπεύονται ήδη τέσσερις κατηγορίες (class σύμφωνα με τον Grierson), με περιορισμένη διάρκεια κοπής (πέντε έως οκτώ έτη). Αντίθετα, η κατηγορία Α2, η οποία είχε μακρότατη διάρκεια κοπής (από το 976 έως το 1030-1035) έδωσε δύο μόνον νομίσματα. Όμως ο μικρός αυτός αριθμός φαίνεται συγκυριακός, καθώς η κατηγορία Α2 έχει γενικά στη Θήβα υψηλή παρουσία.

Εκτός από την Α2, στο Πολιτιστικό Κέντρο ταυτίστηκαν οι ακόλουθες κατηγορίες που χρονολογούνται στον προχωρημένο 11ο αιώνα: class C (χρονολογία κοπής 1042-1050), class G (χρονολογία κοπής 1065-1070), class I (χρονολογία κοπής 1075-1080).

Από το σύνολο των οικοπέδων της Θήβας, οι ανώνυμες φόλλεις όλων των κατηγοριών παρουσιάζονται με σταθερή συχνότητα. Μνημονεύονται ειδικά τα οικοπέδα Σταμίδη, ανατολικά της Καδμείας, και Βενιζέλου, στις βόρειες παρυφές της, στα οποία ανευρέθηκε σημαντικός αριθμός ανωνύμων φόλλεων διαφόρων κατηγοριών, μεμονωμένων αλλά και σε μικρά σύνολα-θησαυρούς⁶¹. Η γενική εκτίμηση στην οποία καταλήγει κανείς και από την εξέταση του παρόντος υλικού είναι ότι οι ανώνυμες κοπές υπερτερούν αριθμητικά από τις επώνυμες. Σημειώνεται ότι η νομισματική εικόνα της Αθήνας κατά τον 10ο και τον 11ο αιώνα είναι ανάλογη με εκείνην της Βοιωτίας⁶².

Το νομισματικό υλικό από την Αγία Τριάδα (12ος-14ος αιώνας) έχει σχολιασθεί και ενταχθεί στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής⁶³.

Στην ακμάζουσα Θήβα του 12ου αιώνα, παρά την καταστροφική παρουσία του Ρογήρου Β΄ το 1147 και τις αναπόφευκτες συνέπειές της και στη νομισματική κυκλοφορία —όπως π.χ. με την απόκρυψη θησαυρών—, ζει και κινείται μια

⁵⁹. THOMPSON, *The Athenian Agora II. Coins* (ό. π., σημ. 5), 5.

⁶⁰. Βλ. πιο κάτω, σελ. 170, Εικόνα 2, αρ. 95, 97, 98 και 105.

⁶¹. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Νομισματικοί θησαυροί από τη Θήβα, ό. π.

⁶². THOMPSON, *The Athenian Agora II. Coins*, (ό. π., σημ. 5), 4-5 και 72-74. Για την Πελοπόννησο βλ. πιο πάνω σημ. 5.

⁶³. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα, 119 κ. ε.

δραστήρια κοινωνία ανθρώπων με ζωντανή την παρουσία των βενετών εμπόρων και του εβραϊκού στοιχείου⁶⁴.

Από το υλικό του Πολιτιστικού Κέντρου, οι μικρές χάλκινες υποδιαρρέσεις των Κομνηνών, τα τεταρτηρά, που κυκλοφόρησαν και τον 13ο αιώνα⁶⁵, εμφανίζονται σε ποσοστό 11%. Πρόκειται για κοπές του Μανουήλ Α΄ (1143-1180) και αποδίδονται σε «αβέβαιο ελλαδικό νομισματοκοπείο», σύμφωνα με τον Hendy⁶⁶. Άλλωστε, ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι τον 12ο αιώνα λειτούργησε στην ίδια τη Θήβα νομισματοκοπείο τόσο για τα τεταρτηρά⁶⁷ όσο και για τις λεγόμενες «λατινικές απομιμήσεις», τα από κράμα σκυφωτά νομίσματα, του 13ου αιώνα⁶⁸. Σύμφωνα με τα δεδομένα των τελευταίων ανασκαφών⁶⁹, τα νομίσματα αυτά κυκλοφόρησαν στη Θήβα και γενικά στη Βοιωτία σταθερά παράλληλα με τα τεταρτηρά. Οι «λατινικές απομιμήσεις» που προέρχονται από το Πολιτιστικό Κέντρο είναι όλες του τύπου A small size και δεν αποτελούν αντιζείμενο ειδικού σχολιασμού στην παρούσα φάση της έρευνας, που παραμένει στο βασικό επίπεδο της αναγνώρισης και αποτύπωσης του υλικού στο σύνολό του.

Τεταρτηρά των Κομνηνών έχουν ανευρεθεί και σε γειτονικές ή όμορες περιοχές: ένα μισό τεταρτηρό του Αλεξίου Α΄ και μια «λατινική απομίμηση» στη

64. Χάρις ΚΟΙΛΑΚΟΥ, Οι Εβραίοι της Θήβας κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, *Η εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο (4ος-19ος αι.), Συνέδριο ιστορίας και αρχαιολογίας, Αθήνα 24-25 Νοεμβρίου 1993* (υπό εκτύπωση) και ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ (ό. π., σημ. 4).

65. Βλ. πιο κάτω σελ. 167, Κατάλογος, αρ. 106-114 και σελ. 170, Εικόνα 2, αρ. 107. Βλ. και Ιω. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ - Ηώς ΤΣΟΥΡΤΗ - Μίνα ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Ό θησαυρός Κομοτηνής 1979: Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ΄ αι. μ. Χ., *Πρακτικά του Ιου Διεθνούς Συνεδρίου για τη βυζαντινή Θράκη. Κομοτηνή, Μάιος 1987, BF 14/1*, 367-428.

66. M. HENDY *Coinage and Money in the Byzantine Empire*, Washington DC 1969, 135 και πίν. 18.

67. HENDY, ό. π. 128-129· Cécile MORRISON, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1970, 705-725, και J. MAC ISAAC, *Corinth: Coins, Hesperia 56*, 1987, 155.

68. HENDY, ό. π.: Μάντω ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Τρεις θησαυροί του 13ου αι. του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά 13*, 1985, 994 και 997. Βλ. πιο πάνω σελ. 143 και 145 (Πίν. I και Ια), καθώς και πιο κάτω, σελ. 167 (Κατάλογος, αρ. 115-123) και σελ. 170 (Εικόνα 2, αρ. 115).

69. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Νομίσματα (ό. π., σημ. 3): Οικόπεδα Γκόγκου, Αγίου Νικολάου-Παλαιά Σφαγεία και Δικαστικό Μέγαρο (250 περίπου νομίσματα). Βλ. και το υλικό παλιών ανασκαφών Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, *ΑΔ 3*, 1917, 78 (σκυφωτό Μανουήλ Κομνηνού), 307 (σκυφωτό Ιωάννου ή Μανουήλ Κομνηνού). Κατά τη γνώμη μας το πρώτο πρέπει να αποτελεί «λατινική» απομίμηση και το δεύτερο τεταρτηρό ενός από τους δύο αυτοκράτορες.

βιωτική Εύτρωση, ενώ σημαντικός αριθμός τεταρτηρών, κυρίως κοπές του Μανουήλ Α΄, περιλαμβάνεται στον Κατάλογο της Άμφισσας⁷⁰.

Χάλκινοι οβολοί ή *deniers tournois*, κοπές που πραγματοποίησαν οι Φράγκοι της Νότιας Ελλάδας σε τοπικά νομισματοκοπεία, έχουν ισχνότατη αντιπροσώπευση στο Πολιτιστικό Κέντρο, που περιορίζεται σε δύο μόνον φθαρμένα *deniers tournois*⁷¹. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως συμπτωματικό, αν το Πολιτιστικό Κέντρο ήταν το μόνο οικόπεδο με αυτό το ποσοστό και μάλιστα σε θέση μέσα στην Καδμεία, όπου ήταν το κάστρο των Λατίνων⁷². Άλλωστε σύμφωνα με τις επιγραφές των ίδιων των νομισμάτων, THEBE, TEBANI CIVIS⁷³, η Θήβα ήταν ένα μεταξύ άλλων ή το μοναδικό νομισματοκοπείο των *de la Roche*. Ωστόσο, η παρουσία των φραγκικών νομισμάτων και σε άλλα οικόπεδα της Θήβας είναι εξίσου ισχνή. Σημειώνεται, πάντως, ότι το ποσοστό των *deniers tournois* από την Αγία Τριάδα, που βρίσκεται εκτός της Καδμείας, φθάνει το 20% και ότι στο ίδιο ποσοστό υπολογίζεται και ο θησαυρός *Θήβα 1987, Αγία Τριάδα*. Εκτός της Καδμείας φραγκικές χάλκινες και από κράμα κοπές έχουν επίσης βρεθεί στα γειτονικά μεταξυ τους οικόπεδα του Αγίου Νικολάου (παλαιά Σφαγεία) και του Δικαστικού Μεγάρου⁷⁴.

Γενικά, πάντως, τα *deniers tournois* είναι από τα νομίσματα, που οι κάτοχοί τους προτιμούσαν να τα διαφυλάσσουν και να συγκροτούν σύνολα-θησαυρούς. Γι' αυτό βρίσκονται δυσκολότερα ως μεμονωμένα. Ωστόσο, μολονότι έχουν μέχρι τώρα ανακαφεί στη Θήβα αρκετά οικόπεδα, ίσως το δείγμα να παραμένει μικρό για τη συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων. Ίσως το πρόβλημα να είναι θέμα τοπικών συγκυριών, δηλαδή της θέσης όπου γίνεται η ανασκαφή, επειδή στις σωστικές και μη συστηματικές ανασκαφές ο παράγων «συγκυρία» είναι σημαντικός. Όμως, δεν πρέπει κανείς να λησμονεί ότι και στις περιπτώσεις των σωστικών ανασκαφών, οι τάσεις της νομισματι-

⁷⁰ Εύτρωσις: HENDY, *ό. π.*, πίν. 8. 10-12 (η παραπομπή γίνεται στον GOLDMAN, *Eutresis*, 8 σφ. 4) και HENDY, *ό. π.*, πίν. 25.6-10 (Goldman, *Eutresis*, 8 σφ. 5) [Οι μεταφορές παραπομπών από παλαιότερα συγγράμματα στον Hendy, οφείλονται στην υπογράφουσα, η οποία και διατηρεί επιφυλάξεις για την πιστότητα της μεταφοράς της ταύτισης]. Άμφισσα: ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΣ, Κατάλογος βυζαντινών νομισμάτων (*ό. π.*, σημ.), σφ. 84-88 (Αλέξιος Α΄), 92-97 (Ιωάννης Β΄) 99-139 (Μανουήλ Α΄).

⁷¹ Βλ. πιο κάτω σελ. 167 (Κατάλογος, σφ. 124-125) και πιο πάνω σελ. 143 και 145 (Πίνακες I και Ια).

⁷² A. BON, *Forteresses médiévales de la Grèce centrale*, BCH 61, 1937, 188.

⁷³ G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de l'Orient Latin*, Παρίσι 1878-1882, 329-341.

⁷⁴ Για το θησαυρό της Αγίας Τριάδας βλ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, *Θήβα. Αγία Τριάδα*, 129. Για τα λοιπά οικόπεδα εκτός Καδμείας βλ. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *ΑΔ* 48, 1993, Β1. Χρονικά (υπό εκτύπωση).

κής κυκλοφορίας καταγράφονται συνήθως με σαφήνεια. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι τόσο στην Αθήνα όσο και τη Κόρινθο τα ποσοστά κοπών της Φραγκοκρατίας, κυρίως σε μεμονωμένα νομίσματα, είναι εξίσου χαμηλά στο γενικό σύνολο των νομισμάτων.

Η απόκρυψη του θησαυρού *Θήβα 1987, Αγία Τριάδα*, που σχετίζεται με τη μάχη του Κηφισού στα 1311 σηματοδοτεί το τέλος της βουργουνδικής ηγεμονίας των de la Roche και την έναρξη της καταλανικής περιόδου τον 14ο αιώνα στη Βοιωτία, εποχή που δεν μπορεί να θεωρηθεί ως λαμπρή, εφόσον η Θήβα έχασε το ρόλο της «πρωτεύουσας» πόλης, παραχωρώντας τον στη Λεβάδεια.

Η εμπορική διείσδυση της Βενετίας σε ελλαδικά εδάφη είναι γνωστή από παλαιότερους χρόνους. Ήταν φυσικό οι δραστήριοι έμποροι της Γαληνοτάτης να ενδιαφερθούν για τη Θήβα και την περιοχή της —άλλωστε τα εμπορικά έγγραφα το πιστοποιούν⁷⁵— για τη μέταξα, ασφαλώς, αλλά και για αγροτικά προϊόντα, που οι Βενετοί εμπορεύονταν όχι μόνο στη Δύση αλλά και μέσα στην βυζαντινή αυτοκρατορία⁷⁶.

Η παρουσία των βενετικών νομισμάτων αντιπροσωπεύεται στην ανασκαφή του Πολιτιστικού Κέντρου από *torneselli* σε ποσοστό 15%⁷⁷. Τα μικρά και ευέλικτα αυτά από κράμα νομίσματα (Εμ. Σταυρός, Οπ. Λέων της Βενετίας) πρωτοκυκλοφόρησαν λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αιώνα και έφθασαν άφθονα στην Ανατολή.

Μεταξύ των φθαρμένων *torneselli* του Πολιτιστικού Κέντρου εντοπίστηκε μικρό σύνολο-θησαυρός (*Θήβα 1995, Πολιτιστικό Κέντρο*), με κοπές του Andrea Contarini (1368-1382)⁷⁸. Η απόκρυψη των πέντε αυτών *torneselli* θα μπορούσε να συσχετισθεί με την κατάληψη της Θήβας το 1380 από την Εταιρεία των Ναβαρραίων και τη συνακόλουθη φυγή των Καταλανών της Θήβας αλλά και των γηγενών κατοίκων της στη βενετική αποικία της Εύβοιας⁷⁹.

⁷⁵. Βλ. Μαρία ΧΑΙΡΕΤΗ, Βενετοί έμποροι στη Θήβα από τον 11ο αιώνα, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών. Θήβα, 10-14 Σεπτεμβρίου 1986* (= *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 1988), 557-589 και ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *ό. π.*, σμ. 4.

⁷⁶. DUNN, *Historical and Archaeological Indicators of Economic Change in Middle Byzantine Boeotia and their Problems*, (*ό. π.*, σμ. 29), 770.

⁷⁷. Βλ. πιο κάτω, σελ. 167 (Κατάλογος, αρ. 126-137), πιο πάνω σελ. 143 και 145 (Πίν. I και Ια) και σελ. 170 (Εικόνα 2, αρ. 132). Στα μικρά αυτά από κράμα νομίσματα εικονίζονται στον εμπροσθότυπο σταυρός και στον οπισθότυπο ο λέων της Βενετίας· βλ. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΛΙ-ALDOBRANDINI, *Le monete di Venezia, I-III*, Βενετία 1893-1919.

⁷⁸. Βλ. πιο κάτω σελ. 167 (Κατάλογος, αρ. 126-130).

⁷⁹. W. MILLER, *Η ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566*, *έλλ. μτφρ.-εισαγωγή-σημειώσεις Α. ΦΟΥΡΙΩΤΗΣ*, Αθήνα 1990, 376.

Το τελευταίο, χρονολογικά, νόμισμα της ανασκαφής στο Πολιτιστικό Κέντρο είναι μια κοπή του βυζαντινού κράτους. Πρόκειται για μια χάλκινη κοπή του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (1391-1423), ένα follaro στον εμπροσθότυπο του οποίου εικονίζεται ιστάμενος ο Ιησούς Χριστός και στον οπισθότυπο, επίσης ιστάμενος, ο αυτοκράτωρ⁸⁰.

Παλαιολόγεια νομίσματα, και πολύ περισσότερο νομίσματα όπως το follaro από το Πολιτιστικό Κέντρο, είναι από τις εκδόσεις που δύσκολα διακινήθηκαν στα νοτιοελλαδικά εδάφη. Από τους Παλαιολόγειους χρόνους κοπές του Μιχαήλ Η΄ (1261-1282) και του Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) έχουν κάποια νομισματική παρουσία τόσο στη Θήβα όσο και, γενικότερα, σε νοτιοελλαδικά εδάφη⁸¹. Ωστόσο, το follaro του Μανουήλ Β΄ μας υπενθυμίζει την εξέχουσα και διαχρονική σημασία της Θήβας ως κέντρου στον οδικό άξονα του ελλαδικού κορμού.

⁸⁰. Βλ. πιο κάτω, σελ. 167 (Κατάλογος, αρ. 138) και σελ. 170 (Εικόνα 2, αρ. 138).

⁸¹. Για το τραχύ από κράμα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, που βρέθηκε στη Θήβα (οικόπεδο Λιάκου, έξω από την Καδμεία), βλ. S. BENDALL - P. J. DONALD, *The Later Palaeologan Coinage*, Baldwin 1979, αρ. T 14. Για το νόμισμα του Ανδρονίκου Β΄, που εντοπίστηκε στην Αγία Τριάδα, βλ. ό. π., 210, αρ. 10 και ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Θήβα. Αγία Τριάδα, 133.

Mina GALANI-KRIKOU, Thèbes 6ème-15ème siècle. Le témoignage monétaire du Centre Culturel

Les fouilles réalisées par la 1ère Ephorie des Antiquités Byzantines dans l'enceinte de la Kadmée, au terrain où fut construit le Centre Culturel de la ville de Thèbes, nous offre un matériel numismatique important parce que couvrant toute la période de l'époque paléochrétienne au 15ème siècle.

Le long de cette période nous constatons trois époques de circulation numismatique intense: l'époque paléochrétienne, la période des empereurs de la dynastie macédonienne (867-1071) et le 13ème siècle.

L'absence des monnaies datées des «siècles obscurs» (650-820) s'accorde avec l'image générale des sites fouillés dans des régions ayant appartenu à l'empire byzantin pendant la même période. En ce qui concerne Thèbes, le silence numismatique est rompu par la trouvaille d'une série de monnaies de Théophile (829-842).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

Θήβα: Πολιτιστικό Κέντρο [ανασκαφή 1995]*

Αρχαία ελληνικά νομίσματα

1-35 Χάλκινα φθαρμένα. Ανάμεσα στα ελάχιστα αναγνωρίσιμα καταγράφηκαν κυρίως τύποι Βοιωτών (3ος αι. π. Χ.) και Χαλκίδας

Ελληνικής πόλης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους

36* Παγαί, επ. Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211) εικ. 2

Πρβλ. F. Imhoof-Blumer - P. Gardner, Numismatic commentary on Pausanias, 9, πίν. VI-VII.

Ρωμαϊκά νομίσματα

37 Μαξιμίνος Α΄ (235-238): Σηστέριος

38 Σηστέριος φθαρμένος

Υστερορωμαϊκά νομίσματα

39 Γρατιανός (367-383): Τύπος «αὐτοκράτωρ σύρων αἰχμάλωτον». Σημ.: Το νόμισμα αυτό μαζί με τις φόλλεις αρ. 83 και 84 αποτελούν μικρό ενιαίο σύνολο-θησαυρό.

40-44 Φθαρμένα AES 3 και AES 4

45-58 Τελείως φθαρμένα (ολόκληρα ή τεμάχια)

Δεύτερο μισό 5ου -6ος αι.

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΘΗΒΑ 1995-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ I

59-66 Μικρές χάλκινες υποδιαρρέσεις 5ου-6ου αι., τελείως αδιάγνωστες [NB N10, N14, N29, N30, N33]

ΘΗΣΑΥΡΟΣ. ΘΗΒΑ 1995 - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ II

(τομή 10, χώρος Γ, στρώμα 5 OM19)

67-69 Αναστάσιος Α΄: Νούμμιο, Κωνσταντινούπολη, MIB 40 ή Ιουστίνος Α΄: Νούμμιο. Κωνσταντινούπολη, MIB 34. Σημ.: Το μονογράφημα σώζεται ατελώς.

70-81 Μικρές χάλκινες υποδιαρρέσεις 5ου-6ου αι., αποκεκομμένες και τελείως αδιάγνωστες.

* Ο αστερίσκος δηλώνει τα νομίσματα των εικόνων 1 και 2. Οι φωτογραφίες οφείλονται στον Κ. Ξενικάκη, φωτογράφο της 1ης Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Τον ευχαριστώ για την καλή συνεργασία.

- 82* Αναστάσιος Α΄: Φόλλις, Κωνσταντινούπολη μετά το 512, ΜΙΒ 27 κ. ε. (N 26 530, ομάδα 64 [εικ. 1])

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΘΗΒΑ 1995 -ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ 1995 ΙΙΙ

(τομή 12, ομάδα 11, Ν6, Ν7)

- 83* Ιουστινιανός Α΄: Φόλλις, Κωνσταντινούπολη, off Α, 15ο έτος βασιλείας (=541-542), ΜΙΒ 95a [εικ. 1]
 84* Ιουστίνος Β΄: Φόλλις, Κωνσταντινούπολη (:), off Γ, 4ο έτος βασιλείας (=568-569), ΜΙΒ 43f [εικ. 1]
 [39] Γρατιανός (βλ. πιό πάνω)
 85* Ιουστίνος Β΄: Φόλλις, Νικομήδεια, off Α, 10ο έτος βασιλείας (=574-575), ΜΙΒ 46b [εικ. 1]
 86 5νούμμο φθαρμένο [N27 1530, τομή 19]

ΘΗΣΑΥΡΟΣ. ΘΗΒΑ 1995 - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΙV

(τομή 20, χώρος Α, ομάδα 69, Ν29, Ν69, Ν, Ν, Ν)

- 87-89 Μικρές χάλκινες υποδιαρρέσεις 5ου-6ου αι., φθαρμένες.
 90* Ιουστίνος Β΄: 2νούμμο, Θεσσαλονίκη, 10ο έτος βασιλείας (=574-575), ΜΙΒ 70b [εικ. 1]
 91* Ιουστίνος Β΄: 20νούμμο, Θεσσαλονίκη, 12ο έτος βασιλείας (=576-577), ΜΙΒ 70f [εικ. 1]

Δυναστεία Αμορίου

- 92* Θεόφιλος: Φόλλις, χρον. κοπής 830-831, *DOC* ΙΙΙ, 1 435, 15.1 κ. ε. [N4, ομάδα 20]

Δυναστεία Μακεδόνων

- 93* Λέων ζ΄: Φόλλις, Κωνσταντινούπολη, *DOC* ΙΙΙ, 2, 518 κ. ε., αρ. 81 κ. ε. class 3 [N2, τομή 19] [εικ. 1]
 94 Κωνσταντίνος Ζ΄: Φόλλις, Κωνσταντινούπολη, χρον. κοπής 945 -περ. 950, *DOC* ΙΙΙ, 2, 565 κ. ε., 26.1 κ. ε. class 5 [N19, τομή 16]

10ος-11ος αι.: Φόλλις ανώνυμες βυζαντινές

- 95* Class Α2, χρον. κοπής 976(:)- περ. 1030/1035, *DOC* ΙΙΙ, 2, 649 κ. ε. Α1 κ. ε. (N16) [εικ. 2]
 96 Το ίδιο με το προηγούμενο (N4)
 97* Class C, χρον. κοπής 1042(:)-περ. 1050, *DOC* ΙΙΙ, 2, 681 κ. ε. C. 1 κ. ε. (N1) [εικ. 2]
 98* Class G, χρον. κοπής περ. 1065-περ. 1070, *DOC* ΙΙΙ, 2, 692 κ. ε. G. 1 κ. ε. (N23) [εικ. 2]
 99 Class I, χρον. κοπής περ. 1075-περ. 1080, *DOC* ΙΙΙ, 2, 696 κ. ε. I. 1 κ. ε. (N27) [εικ. 2]
 100 Το ίδιο με το προηγούμενο (N26)
 101 Φόλλις φθαρμένη και επικεκομμένη επί άλλης [τάφος ΙΙΙ, ομάδα 28]
 102 Φόλλις φθαρμένη, μέσα του 11ου αι. (N11)

Δυναστεία των Δουκών

- 103 Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας: μισή φύλλις, Κωνσταντινούπολη, *DOC III*, 2, 820, αφ. 15 (N5, καθάφ. τομών)
 104 Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης: Φόλλις, Κωνσταντινούπολη, *DOC III*, 2, 831 κ. ε., αφ. 91 κ. ε. (N20, τομή 16, αποθέτης)
 105* Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης: το ίδιο με το προηγούμενο, αλλά επικεκομμένο επί άλλου (N1, τάφος T2) [εικ. 2]

Τεταρτηρά εποχής Κομνηνών

- 106 Μανουήλ Α΄: Hendy, 18.1-2 (τομή 9, OM 101 373)
 107*-108 Μανουήλ Α΄: Hendy, 18.3-5 (τομή 5, OM 34, 379, μάρτυρας 391, τομή 9.380, τομή 5.385) [εικ. 2]
 109-112 Μανουήλ Α΄: Hendy, 18.5-6 (N9, N12, N, N)
 113 εποχής Κομνηνών: φθαρμένο (καθαρισμός περιοχής τάφων)
 114 τεμάχιο φθαρμένο (καθαρισμός επιφ. τομής)

Λατινικές απομιμήσεις

- 115*-121 small module, type A: Hendy, 29. 1-3 (N2, 877 - N2 OM6-N5, 880, N11, N11 ομ 24, N7 ομ 18, N8, 389)
 122 small module, type G(?), Hendy 29. 19-20 (N10)
 123 τελείως φθαρμένο (επιφανειακός καθαρισμός)

Φραγκοκρατία

- 124 Denier tournois Αχαΐας φθαρμένο (N24)
 125 θραύσμα denier tournois φθαρμένο

Βενετοκρατία

ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΘΗΒΑ 1995. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ αποθέτης
 (τομή 16, OM 36)

- 126 Andrea Contarini: tornesello, N. Papadopoli-Aldobrandini, *Le monete di Venezia*, Βενετία 1919 [στο εξής: Pap.] I, IX, 14 (N21)
 127-130 Torneselli τελείως φθαρμένα (N22-N25)
 131 Antonio Venier: Tornesello, Pap. I, XIII, 11 (OM 25, 395)
 132* Antonio Venier: Tornesello, Pap. I, XIII, 11 (τομή 5, 395)
 133 Tornesello φθαρμένο (τομή 16, χρώρος A, N18)
 134-137 Torneselli αποκεκομμένα, φθαρμένα (τομή 8, OM 97, 393 - N12 - N22 - N17)

Παλαιολόγειοι χρόνοι

- 138* Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος: Follaro, βλ. S. Bendall - P. J. Donald, *The Later Palaiologan Coinage*, Baldwin 1979, 166 αφ. 12 [εικ. 2]

Παλαιοτουρκικό

- 139 φθαρμένο

ΕΙΚΟΝΑ 1

Φόλλεις

- 82. Αναστάσιος Α΄
- 83. Ιουστινιανός Α΄
- 84-85. Ιουστίνος Β΄

Μισές φόλλεις

- 90-91. Ιουστίνος Β΄
- 92. Θεόφιλος
- 93. Λέων ς΄

ΕΙΚΟΝΑ 2

36. Παγαί Μεγαρίδος (ρωμαϊκοί χρόνοι)

95, 97-98. Φόλλεις ανώνυμες

- 105 Φόλλεις Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη
- 107-108. Μισά τεταρτηρά Μανουήλ Α΄ Κομνηνού
- 115. Λατινική απομίμηση
- 132. Tomesello Antonio Venier
- 138. Follaro Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου

